

A marosvásárhelyi Bolyai Farkas Líceum 425 éves múltjából

Átalakulóban az iskolatörténeti érdeklődés. Az iskolai múlt látható emlékei gyakran elenyésztek, az ódon épületek átalakultak, vagy — a jelenkor szabta oktatási igényeknek megfelelően — újakkal helyettesítették őket, a tiszteletet parancsoló régi berendezést felcserélte a funkcionálisabb, több diák befogadására alkalmas, oldottabb hangulatot keltő bútorzat, a hagyományos laboratóriumokba korszerű gépek kerültek, az egykori tanárookra, diákokra emlékeztető képek helyét pedig a szocialista Románia iskoláinak feladatait, célkitűzéseit tükröző szemléltető ábrák, feliratok foglalták el. Eltűnnek a hagyományörzés külső kellékei és szimbólumai. Ilyen körülmények között az iskolai hagyományok ébren tartásában a hangsúly áttevődött iskolatörténetünk eredményeinek, az iskolázás múltbeli szerepének alaposabb megismerésére és vállalására. Az ilyen indíttatású iskolatörténeti érdeklődésnek már nem szabad megrekednie az évfordulós alkalmakon elhangzó lelkes és kegyeletes emlékezők szintjén. A hagyományápolásnak megtartó erővé kell átalakulnia, a nagy múltú oktatási intézmények további fejlődésének zálogává. Azoknak az iskolatörténeti hagyományoknak és tanulságoknak a felelevenítése és tudatosítása a cél, amelyek napjaink folyamatosan alakuló, megújuló oktatásügyébe beépíthetők és hasznosíthatók.

A hagyomány és a köztudat a marosvásárhelyi régi református kollégium létrejöttét az 1557-es évhez köti. Ebben az esztendőben, június 1—10. között a tordai országgyűlésen a rendek, miután már korábban hangot adtak aggodalmuknak, hogy az ifjúság oktatásának elhanyagolása miatt a műveltség szintje súlyyod, elhatározták, hogy Kolozsvárt, Váradon és Marosvásárhelyt a reformáció következtében pusztán maradt klastromokba iskolákat telepítenek. Izabella királyné (1541—1559) mint az országos jövedelmek kezelője megígérte, hogy a kolozsvári és a váradai skóla fenntartásához évi száz-száz forinttal fog hozzájárulni, a vásárhelyi iskola támogatására meg a székelyek dézsmájából juttat megfelelő összeget. Érthetetlennek tűnik, miért esett a választás a polgárosultabb Kolozsvár és Várad mellett az akkor még jelentéktelen Székelyvásárhelyre, a kerítetlen mezővárosra, hiszen a XVI. század első felében még kis vásároshely volt, és szerény kiváltságai lassan egyengették az utat a várossá fejlődés felé. Márpedig egy országos jelentőségű intézmény, amilyenné az iskola néhány évtized alatt emelkedett, csakis a kultúrát szerető és érte áldozni is kész polgári környezetben jöhetett létre. A látszat tehát félrevezető. Mert bár Marosvásárhely a XVI. században még jelentéktelen település volt Brassó, Szeben, Várad vagy Kolozsvár mellett, de már a városiasodás útját járta, és kedvező adottságai révén egy évszázad múlva Közép-Erdély tekintélyes gazdasági, szellemi centrumává emelkedett. 1616-ban pedig elnyerte a szabad királyi város címet. A városiasodás az anyagi és szellemi műveltség új igényeit teremtette meg. Az előbbiről az ötvösmesterek XVI. század végi jelentkezése és a polgári jólét számos más jele, a színesedő lakáskultúra tanúskodik. Igaz, a vásárhelyi polgárság „otthonának művészete” szerényebb volt, mint kincses Kolozsvár lakóié, de a haladást nem lehet kétségbe vonni. A szellemi élet alakulása pedig még határozottabban mutatja, hogy a helybeli polgárok elég erősek és öntudatosak voltak ahhoz, hogy művelődési igényeiknek érvényt szerezzenek: már a XIV. század végétől fogva kezdték taníttatni fiaikat, így egyengetve számukra a társadalmi felemelkedés útját. 1389-ben tűnt fel az első vásárhelyi származású diák külföldi egyetemen — Bécsben —, s példáját 1520-ig még kilencen követték. Ez a tíz diák nem sok, ha azt tekintjük, hogy velük egyidőben 285 szebeni, 267 brassói és 122 kolozsvári származású, kül-

honi egyetemet járt értelmiségi nevét tartja nyilván a kutatás, de jelzi a település művelődési igényét.

Erdélyben a XIV. századtól kezdve alakultak plébániai iskolák, s egyházi felügyelet alatt ugyan, de polgári-világi igényeket szolgáltak. Hihető, hogy egy ilyen iskola legkésőbb a XV. században már működött Vásárhelyen, s annak padjaiban kezdte tanulmányait Pál szabómester Lóriné nevű fia is, aki 1495. szeptember 28-án közjegyzőként bocsátotta ki azt az oklevelet, amely először említi a város iskolamesterét. Az oklevélben szereplő Gernyeszegi István pap neve mellett azt olvassuk, hogy: *magister scholae de Vasarhely artium liberalium beccalaureus*, azaz a vásárhelyi iskola tanító mestere és a szabad művészetek borostyánosa, tehát valamelyik külföldi egyetem végzettségű.

Az egyetemet járt tanító jelenléte azt bizonyítja, hogy a város lakói az anyagi áldozatot is vállalták, ha gyermekeik megfelelő tanítatásáról volt szó. Ez idő tájt Erdély-szerzte kevés az egyetemet végzett értelmiségi, és azok is szívesebben vállalták a rangosabb és jövedelmezőbb papi hivatást. Az iskolamesterséget átmeneti munkakörnek tekintették, hogy pénz gyűjtésnek tanulmányaik folytatására, illetve arra, hogy kivárják az első kínálkozó alkalmat egyházi javadalom megszerzésére. Ez a gyakorlat évszázadokig fennmaradt, és kedvezően befolyásolta a tanítást: ideig-óráig jól felkészült értelmiségieket irányított az iskolák katedráira. Az egyetemet végzett tanító alkalmazásának az adott jelentőséget, hogy egységes tananyag hiányában az oktatás eredményessége a tanító felkészültségén, rátermettségén állt vagy bukott.

Ez a plébániai iskola, amint azt Nagy Szabó Ferenc (1581—1659), a város XVII. századi krónikása feljegyezte, a Szent Miklós egyház melletti épületben működött, amelynek helyére később a kollégium helyiségeit építették.

Létezett tehát iskola Marosvásárhelyt a XV. és a XVI. század fordulóján, így az irni-olvasni tudás terjedőben volt, s előkészítette a talajt, amelybe a reformáció nevelési-oktatási célkitűzései gyökeret ereszthettek. Az iskola létrejötte nem a reformáció kizárólagos érdeme. Mint ahogyan a reformátorok oktatásügyi elképzelései sem születtek a semmiből: előzményként ott találjuk a középkori városi iskolákat, a reneszánsz és a humanizmus nevelési programját, a polgárság új művelődési igényeit. A korábbi középkori iskolák jelentették azt az alapot, amelyre a reformáció életerős iskolahálózatot épített. Az 1557-es alapításra emlékezve talán a marosvásárhelyi iskolázás állandó megújulását is ünnepelhetnők.

Úgy hiszem, az elmondottak alapján már érthető, miért esett a rendek választása éppen Marosvásárhelyre, amikor az új eszméket, a reformációt szolgáló iskolák helyét kijelölték.

Az iskolaszervezés kevés időt igényelt, és az új intézmény az alapítást követő években már működött. Egymást követték az országgyűlési határozatok, amelyek Izabella királyné ígéretére hivatkozva kezdetben évi 250 forint subsidiumot szavaztak meg, majd a petresfalvi dézsma harmadának átengedése után az évenkénti 100-150 forintot. Az erdélyi fejedelmek rendszerint megerősítették elődeik adományait, vagy növelték is a járandóságot, de gyakran rendkívüli adományban is részesítették az iskolát. Bethlen Gábor (1613—1629) állampolitikai feladattá téve az oktatásügy szakadatlan fejlesztését, 1615-ben évi 150, 1618-ban 200 forintot rendelt az iskola számára, és végrendeletében is megemlékezett a marosvásárhelyi tanárok és diákok sorsáról. Az ő rendelte segélyt utódai is folyósították, amint azt II. Rákóczi György (1648—1660), Barcsai Ákos (1658—1660) és I. Apafi Mihály (1660—1690) adománylevelei igazolják. De a fejedelmi kegy juttatta segélyek csak részben fedezték az iskola növekvő szükségleteit, hiszen csak az iskolamester évi fizetése száz forintot igényelt. Különben a XVIII. század vége előtt az iskolák fenntartása nem annyira az államnak, mint inkább annak a közösségnek volt az ügye és kötelessége, amely az iskola fő haszonélvezője volt. Az iskola tudós monográfusa, Koncz József állította össze az iskola javára adományozók jegyzékét, amely pontosan mutatja, kik ismerték fel, hogy az iskola fenntartására áldozni nemcsak a kortársak szemében kegyes cselekedet, hanem a jövőt szolgáló társadalmi érdek. Soraikban egymás mellé állott a városi polgár, a környékbeli kisbirtokos nemes és szabad paraszt, az erdélyi arisztokrácia képviselői, mint például a tragikus véget ért humanista politikus, Gyulai Pál (1550 k.—1592) vagy a történetíró Bethlen János (1613—1678) kancellár. De ezek az adományok nem mindig érkeztek rendszeresen, következésképp a tanárok, diákok gyakran kerültek válságos anyagi helyzetbe. Baranyai Decsi János 1597-ben terjedelmes levélben panaszolta fel elviselhetetlenül nehéz helyzetét, azt, hogy szokott „fizetésecskéjétől” is elesett. Ez volt az a fordulópon, amikor a város vezetői közeléptek az intézmény érdekében: saját ügyüknek tekintve a tudós tanár megtartását, elismerték, hogy „ezön székelyvásárhelyi skólamestör immár egynehény esztendőktől

fogván az ökegyelmök iskolájában forgolódtott és jól szolgált". s így elmaradt fizetése ellenértékéért neki adták az egykori plébániai iskola épületét lakóházzul.

A következő, közel másfél évszázadban zavartalan volt a város együttműködése iskolájával. A polgárság sajátjának tekintette és támogatta az iskolát, aminek eredménye az iskola gyors felvirágzása lett.

Az iskola kezdetben egyetlen iskolamester irányításával működött a városi tanács és az egyház felügyelete alatt. Az első ismert tanár, a korábban Wittenbergben tanult Tordai Ádám nevét az 1569 novemberében Váradon tartott hitvita irataiban olvassuk.

A következő két ismert iskolamester: Laskói Csókás Péter (1550 k.—1587) és a már említett Baranyai Decsi tudományos munkássága, oktató munkája révén szerzett hírnevet az iskolának. Különösen sokat tett az iskola megszervezéséért, a tanítás színvonalának emeléséért Baranyai Decsi János, aki 1593-tól 1601-ben bekövetkezett haláláig vezette, sokszor nagyon sanyarú, nehéz körülmények között is, a reá bízott iskolát. A tanítás mellett igazi tudós humanista módjára foglalkozott a jog- és történelemtudománnyal, fordított latinból magyarra, és összeállított — feltehetően éppen tanítványait segitendő — egy latin—magyar—görög szólagyjűteményt Erasmus nyomán. Nagy Szabó Ferenc, aki az ő keze alatt tanult, csak a verésekre emlékezik vissza krónikájában, de valószínű, hogy a történelem iránti érdeklődését, polgártársaiénál magasabb műveltségét, olvasottságát, akárcsak az indítást arra, hogy a világot ne csupán kalmárkodásért, hanem „a látásnak és hallásnak" okáért járja, egykori mesterétől nyerte.

Laskói és Baranyai Decsi idejében az iskola meg a város kapcsolata megszilárdult, és a polgárság szellemi élete megpezszdült. Nem véletlen, hogy a század végén itt fordított és alkotott Csáktornyai Mátyás, versszerző volt a városi nótárius Decsi Dániel, egy magát meg nem nevező polgár a török császárok életét szedte rímekbe, s végül itt született meg az első színvonalas magyar nyelvű polgári emlékirat, Nagy Szabó Ferenc krónikája.

Baranyai Decsi halálát követően a század harmincas éveiiig keveset tudunk az iskola sorsáról. Attól kezdődően viszont kevesebb úr tátong a tanítók névsorában, és megszorodnak az intézmény életéről szóló írásos feljegyzések. Néhány évtől eleinktve pontosan ismerjük az iskola rektorait, el egészen 1718-ig, a kolégium létrejöttéig. Nem feladatunk a teljes tanítói névsor bemutatása, amely különben megtalálható Koncz iskolatörténetében. Hangsúlyozzuk azonban — a tanárok életrajzának és munkásságának ismeretében —, hogy nagyobb részük jól felkészült, korszerű ismeretekkel vértezett értelmiségi volt. Így például 1633-ban Erdőbényei Deák János az iskolamester, aki németalföldi és angliai tanulmányútja után a puritanizmus egyik vezéregyéniségeként tért haza. Utóda a katedrán Kuti János (1636-ban, 1638-ban), a Londoni Ligának és a magyar puritanizmus legradikálisabb irányzatának, Tolnai Dali János körének tagja. 1653 elején érkezett Vásárhelyre Apáczai Csere János hollandiai tanuló társa, a kartezianus Kézdivásárhelyi Péter. 1653 és 1657 között Fogarasi V. Mihály volt az iskolamester. Ekkor került szóba Apáczai vásárhelyi meghívása is, amiről Szatmári Pap Mihály tudósít az 1655. szeptember 24-i gyulafehérvári hitvitáról szóló írásában: mikor a presbiterianizmussal vádolt Apáczainak fejedelmi parancsa el kellett hagynia fehérvári katedráját, többek között a marosvásárhelyi rektorsággal is megkínálták. Ismerjük a feleletét: „Arra még diákkoromban hívtanak, s nem mentem, most már inkább nem mehetek.“ Jóllehet így Apáczai soha nem tanított Vásárhelyt, szelleme jelen volt. A XVIII. század rektorai közül Uzoni Sz. Balázs (1660—1661), Abafáji P. András (1661), Fogarasi Mátyás (1662—1665), Szentgyörgyi Beke György (1670—1671) Apáczai kolozsvári iskolájában tanultak, és ott kapták azt az indítást, amely a kartezianizmus és coccejanizmus követői közé elvezette őket. Hogy ezek az egykori Apáczai-tanítványok a gyakorlatban alkalmazták tanítómesterük pedagógiai-didaktikai elveit, Fogarasi tevékenysége igazolja. Vásárhelyi beközöntő beszédében — állapítja meg Bán Imre — „a tanító és tanuló kötelességének felsorolása, a sapientia és a szellemi nemesség dicsérete, a munkára való felszólítás mind Apáczai szellemében történik“.

Az Apáczai-tanítványok távoztával az iskola hanyatlásnak indult. Ez bizonyára összefüggött az egész fejedelemség válságba jutott létével, de voltak sajátos, helyi okai is. Ugy tűnik, ekkor bomlott meg az iskola és a városi társadalom összhangja, és a tanítást helyi hatalmasságok, papok, mesterek viszályai zavarták meg. Emiatt kesergett 1715-ben az iskola rektora, és írta, hogy aggódik, „nehogy ezen város [...] a temérdek tudatlanság és hálátlanság miatt azon fogházba [sötétségbe] előbb ne essék vissza“. Hanyatlóban volt tehát a másfél százados iskola, mikor egy váratlan esemény új útra terelte a vásárhelyi iskolázás fejlődését.

1671-ben II. Rákóczi György rekatolizált özvegye, Báthori Zsófia elűzte Sá-

rospatakról a Rákócziak alapította kollégiumot, amelyben egykor Comenius is otthonra talált. A száműzött diákok tanáraikkal Gyulafehérvárt, az onnan Enyedre költöztetett Bethlen-kollégium épületében telepedtek meg, de hamarosan onnan is távozni kénszerültek. Erről az eseményről, a „Fejérvárról Marosvásárhelyen residáló Református Nemes Collegium fátumá”-ról az iskola volt diákja, Bányai Székely György számolt be élete alkonyán. Leírja, hogy 1716-ban Steinville császári generális a fehérvári vár erődítési munkálataira hivatkozva szólította fel az iskola tagjait a távozásra. A zsoldosok fegyvere engedelmességre kényszerítette a kollégium diákjait és tanárait: „a terminus eljövén az egész Juventus ki szálla a curiára [a kollégium udvarára] zászlókkal, dobokkal; a zászlókat megfordítván a lobogójukkal alá, a dobok pedig feketé posztóval voltak bévonva. Kiindulván [...] éneklésünk volt a 42. soltár [...] így énekelvén és dobolván mentünk egyenesen Krakkóba.” Festő ecsetjére kínálkozó leírása az erdélyi iskola-történet ezen tragikus eseményének. A kollégium ugyanis, amelynek kiköltöztetését a császári önkény elhatározta, Bethlen Gábor egykor virágzó akadémiajának léphetett volna örökébe. Az előzött diákok a közeli Boroskrakkóban és Szászvárosban húzták meg magukat s folytatták tanulmányaikat. Csak 1718-ban született végleges döntés sorsukról. Így emlékezik erre Bányai Székely: „1718 esztendőben levelünk érkezvén Szász Városra, hogy jönnénk fel Marosvásárhelyre, in Martzio onnét megindulánk s ide jövének [...] ittenis domatim quartelyba szállítottunk jöllehet a város nem akará hogy ide telepedjék [a kollégium], kire nézve a Mlgs Supremus Curatoratus bizonyos úri Comissariusokat rendelvén [...] bizonyos punctumok alatt admittáltak ide telepedését [...] A professiók celebráltak a néhai Galambos Borbély Sámuel felső palotáján az hol most a Mélt. G. Teleki József úr házai vagynak, holott is akkor volt a palota felső szegeletin egy kis filegóriátka, abból adtak jelt dobbal a professiókra, czipókra és cultusra. Ezt fel váltották tsakhamar egy tsengettyüvel; az alatt kamarákat építvén a városi oskola helyén, az mikoris a particulában jeles tudományú Deákok voltanak circiter 21-en, ezekkel a Collegiom uniólódot.” Ekkor lépett az iskola a kollégiumok sorába, s lett az erdélyi értelmiségképzés fontos központja.

Mit jelentett ez az iskola életében? Hogy ezt megvilágítsuk, utalunk az erdélyi protestáns oktatás két fontos iskolatípusának — a partikuláris iskola és a kollégium — lényegére. A marosvásárhelyi iskolát 1718 előtt *schola particulának* nevezték. A XVII. században ugyanis az erdélyi protestáns iskolák közül kiemelkedett néhány híresebb anyaintézet, a *kollégiumok*, amelyekben a felsőbb tantárgyakat (filozófiát, teológiát, majd később jogot is) tanították, s ezáltal az egyetemi fokú értelmiségképzés központjaivá váltak. A kollégiumok szelleme, szervezete és tanítási módszerei szolgáltak mintául az alsőbb fokú iskolák számára. Az anyaiskoláknak alárendelt és azok által irányított kisebb iskolákat nevezték a kortársak partikuláris iskolának vagy partikulának. A marosvásárhelyi iskola is kezdetben ilyen partikulaként működött, amely korábban a fehérvári, majd az enyedi és a kolozsvári kollégium felügyelete alatt állott, ahonnan a XVII. században a rektorok is érkeztek. Ezek a diákból lett rektorok honosították meg a partikulában az őket felnevelő alma mater szokásait, etikai elveit, oktatási-nevelési hagyományait.

A partikulát kormányzó rektorokat munkájukban az iskola tehetségesebb növendékei közül kiválasztott osztálytanítók — praceptorok, collaboratorok — segítették. Így ültették gyakorlatba a tanítva tanulás elvét. A tanrend különben rugalmas volt, de törekedtek arra, hogy a legjobb tanulók zökkenőmentesen folytathassák majd tanulmányaikat a kollégiumok valamelyikében. 1652-ben a városi tanács és az egyházi előjárók utasították a rektort, hogy „a tanítás dolgában bizonyos leckéi legyenek, melyek subordináltassanak a kollegiumoknak, hogy midőn innen valamely Diák a kollégiumba meend akadály nélkül tudhassák meg a kollégium moderatori, melyik classisba kellessék ott állítani”. A rangemelés, a kollégiumi státus tehát nem módosította alapvetően az iskola tanrendjét és szervezeteit, hanem kiegészítette azt. A korábbi osztályok fölött létrejött a filozófia, teológia s — 1794-től — a jogi tanszék, és a rektor helyébe három professzor lépett.

Az új kollégium, jöllehet anyagi nehézségekkel küzdött, hamarosan egyike lett Erdélyben legnépesebb iskolának. Egy 1765-ös guberniumi számbavétel szerint az Erdélyben működő négy református kollégium (Enyed, Kolozsvár, Marosvásárhely, Székelyudvarhely) sorában lélekszámát tekintve — Enyed után — a második helyen a marosvásárhelyi állott három professzorával, kilenc tanítójával, 95 tógátusával és 678 alsó osztályos diákjával.

A kollégium történetét a nagy tanáregyeniségek nevei vésték a köztudatba. Koncz iskolatörténete lényegében a tanárok életrajzának corpusa, és a megjelenése óta eltelt közel száz esztendő alatt is többnyire egy-egy kiemelkedő professzor

alakja révén került előtérbe a kollégium története. Ez indokolt; az iskola tanárai között valóban a hazai tudománytörténet legnagyobb alakjainak a nevével találkozunk, másfelől a múltban, a XIX. századig egységes tanterv híján az oktató-nevelő munka szellemét a professzorok felkészültsége, tájékozottsága, szellemi frissesége határozta meg. A felvilágosodás eszméi a külföldi egyetemeken tanult tanárok révén terjedtek el a XVIII. század negyvenes éveiben a kollégiumban. Nádudvari Sámuel, aki 1740 és 1746 között tanított Vásárhelyt, az elsők között volt, aki Erdélyben Christian Wolff filozófiáját tanítani mert. Tanítványa és utóda, Técsi Sámuel (1741—1756) is Wolffot hallgatta a marburgi egyetemen. Végül Kovásznai Sándor (1764—1792) érdeme volt, hogy a wolffi filozófia és teológia véglegesen tért nyer nemcsak Marosvásárhelyt, hanem a többi kollégiumban is: az ő javaslatára fogadták el az 1769-es, Marosvásárhelyt kidolgozott és a többi református kollégium számára is érvényes tanrendben a görög osztály matematikai tankönyvétül Wolff, a logika és filozófia kézikönyvétül pedig az ugyancsak wolffianus Baumeister munkáját. És folytathatók a neves tanárok felsorolását Fogarasi Pap József, Kóteles Sámuel, Bolyai Farkas személyén át el egészen a vértanú Török Jánosig.

Van azonban egy ritkábban emlegetett jelenség, amely a felsorolt tanárok életében közös volt: az értelenség, a közöny, amely körülvette őket, úgyhogy előbb-utóbb feladták fiatalkori tudományos terveiket, illetve az iskola elhagyására kényszerültek. Tavasz Sándor Bolyai Farkasról szóló egyik tanulmányában arról írt, hogy „aligha van még a vásárhelyihez mérhető társadalom, amely annyi elnéző és megbocsátó szeretettel fogadta volna Bolyai Farkas különös életformájának megnyilatkozásait. Az erdélyi magyar lángelme és a [...] város valamiképpen egymásra találtak, kölcsönösen megértették egymást; a lángelme apróbb lángocsákra szaggatta szét magát, a város pedig [...] mindent elkövetett, hogy önmagát legyőzze és önmaga korlátozásai fölé nőjön.“ Való igaz, hogy a kollégium történetéből hiányoznak a polgársággal való viharos összetűzések. De a polgárság toleráns magatartása az iskola iránt, ami nyugodt légkört teremthetett volna az alkotó munka számára, Marosvásárhely esetében visszajára fordult, és a lángelmét „apróbb lángocsákra szaggatta szét“. Mert ez a tolerancia közömböséget, nemtörődömséget is takart. Hiányzott tehát a vitára serkentő szellemi légkör, amely az ide vetődött, átlagon felüli képességekkel, tudással rendelkező professzorokat további tevékenységre sarkallja. Mint ahogyan hiányzott a veresny-szellemet fenntartó vetélytárs iskola, amely — Kolozsvár esete mutatja, ahol egymás mellett és egyidőben három főiskola működött — a tanárokat, diákokat hatékonyabb munkára, az iskola fenntartóit pedig nagyobb áldozatokra, szellemi erőfeszítésre ösztönözte volna.

Látszólag érthetetlen jelenséggel állunk szemben, hiszen a XVI. század végétől a XVII. század derekáig a marosvásárhelyi polgárság magának érezte a partikuláris iskolát, tisztelte, anyagilag támogatta rektorait, és szellemi tökélet is kovácsolt jelenlétükből. Számunkra az tűnne természetesnek, ha az iskola rangemelésé, kollégiummá fejlesztése növelné a polgárok önértékét, és az iskola iránti gondoskodását. Valójában éppen az ellenkezője történt: a város vezetői 1718-ban csak a gubernium és az egyházi főtanács nyomására fogadták be a gyulafehérvári száműzötteket. Tartottak ugyanis attól, hogy a kollégium borásztatási joga csökkenteni fogja a város borbevételét, mint ahogy féltették a város más kiváltságait is. Igaz, utóbb az iskolának adták a partikula telkét, ahova a diákok hevenyészett lakókamrákat építettek. De ez az építmény — sokatmondó tény — még a század utolsó harmadában is lakóhelyül szolgált az ott tanuló diákoknak. Jelentősebb építkezésre nem kerülhetett sor. A polgárság elutasító magatartását az iskola javára tett alapítványok csökkentése is jelezte: míg korábban az adományozók nagyobb része városi polgár volt, 1718-tól a század hetvenes éveig a közel száz alapítványból csupán kettőt tett vásárhelyi polgár. Sőt, amikor 1792-ben felépült a várbeli nagytemplom orgonája, a városatyák a város költségén korábban tartott nyolc diák számát négyre csökkentették: úgy vélték, hogy minekutána a diákok énekére a templom kórusában már nincs szükség, értelmetlen kiadás lenne tovább támogatni őket. S jöllehet a XIX. század elejétől ismét megjelentek az értelmiségi polgárok adományai, az iskola vezetői még a század végén is panaszkodtak a polgárok közömbössége miatt: Horváth Gáspár az 1836—1837-es tanévet záró beszédében fel is róttá a város lakóinak, hogy jöllehet évente 70-80 városi fiú tanuló az iskolában, a város nem járul hozzá az iskola fenntartásához. Ám hiba lenne csak a városra hárítani a felelősséget a kollégium anyagi nehézségeiért. A vásárhelyi kollégium összehasonlíthatatlanul szegényebb volt, mint az enyedi, amelynek nagy birtokai, gazdag patrónusai több professzor alkalmazását tették lehetővé. Több volt az alapítványi hely a diákok számára is. Ezért a

tanárok és a diákok egyaránt szívesen mentek át Vásárhelyről Enyedre, ha erre lehetőségük adódott.

Az iskola szempontjából azonban mégis a város lakosságához mint környező és tápláló társadalmi közeghez való viszonyulás bizonyult egykor — és tűnik ma is — sorsdöntőnek. A fiatal nemzedékek felkészítése, tudatformálása ugyanis nemcsak attól függ, hogy ki mit és hogyan tanít, hanem legalább olyan mértékben befolyásolja a körülvevő társadalom nyitottsága, rugalmassága, áldozatkészsége.

Szólunk kell még az erdélyi iskolázás múltjának értékes örökségeként emlegetett diákönkormányzatról, amely „kísérletet jelentett az osztálytársadalmak korában a körülményekhez képest legdemokratikusabb közösségi életforma kialakítására“. Ez a diákönkormányzat jelentette először is a kollégium bonyolult és fáradságos gazdasági ügyintézésében való diákrésztvételt, jelentette a diákok fegyelme, tanulmányi előmenetele felett őröködő választott diák-tisztségviselőket, és végül a tanulás érdekében önként vállalt fegyelmet, amelynek betartását a diákokban a századok folyamán kifejlesztett erős közösségi érzés biztosította. Mai szemmel is hasznos, tiszteletreméltó életforma volt ez. De akkor mi magyarázza azt a sok és gyakran keserű beszámolót, amit az iskola egykori szegénysorsú, ún. szolgadiákjainak emlékirataiban olvashatunk? Koós Ferenc (1840—1854 között diákoskodott) például egyenesen úgy vélekedett idősebb korában, hogy aligha ment volna a kollégiumba, ha előre tudja, mi vár ott rá szolgadiákként. A szolgadiákok sorsa nehéz, a reakjuk hárulól teher nagy volt, és a tanulásra csak emberfeletti erőfeszítéssel tudtak időt szakítani. De ne feledjük: a kollégium nem volt, nem is lehetett valamilyen társadalmon kívüli testület: a korabeli társadalom igényeit szolgáló jött létre, s a feudalizmus korában a kollégiumi diáktársadalom sem lehetett egységes. A társadalmi ellentétek, a születési kiváltságok a diákokat is megosztották. Másfelől azonban az iskola demokratikus hagyományai lehetőséget teremtettek a társadalom szegényebb rétegeiből érkező fiatalok számára a továbbtanulásra. Erdélyben Bethlen Gábor kora óta törvény büntette azokat a földesurakat, akik akadályozták a jobbágfiak kollégiumba menését. Ez a törvény a XVIII. és a XIX. század elején is erős fegyver volt az iskola kezében. Jellemző, hogy amikor 1781-ben a bécsi udvar kezdeményezésére kidolgozott iskolai reformterv, a *Norma Regia* előírta, hogy a latin (azaz középfokú) iskolákba csak azok mehetnek, akiknek megfelelő képességeik vannak és tanulmányaik költségét szüleik fedezni tudják, a református főkonzisztórium 1783-ban éppen az 1624-es Bethlen-féle törvényre hivatkozva utasította vissza a javaslatot, és hangsúlyozta: a jobbágfiak alapítványok és patrónusok támogatásával szabadon látogathatják a kollégiumokat.

Ezek után érthető, hogy a kollégiumban viszonylag sok szerényebb sorú jobbág, szabad székely, polgári származású fiatal tanult. A diákok társadalmi eredetére, területi megoszlására vonatkozóan a felmérések folyamatban vannak (Kozma Béla megjelenés előtt álló diáknévsora és tanulmánya tud majd részletes képet nyújtani), azt azonban a rendelkezésünkre álló részadatok birtokában is elmondhatjuk, hogy a vásárhelyi kollégium viszonylag kis területre sugározta szellemét. A kollégiumi diákok nagyobb része Marosszékről és a közvetlenül szomszédos vármegyék peremvidékéről érkezett, igaz, hatalmas tömegben. 1848 előtt évente 800-900 tanuló járt ide, s ezeknek közel harmadrésze tógátus volt, a felsőbb osztályokat látogatta. A kollégium felekezeti jellege határozta meg a diákok vallási és etnikai hovatartozását. Történetietlen lenne ezt figyelmen kívül hagyni. Mint ahogy történetietlen lenne ezt tenni a balázsfalvi, a brassói vagy a kolozsvári iskolák esetében is. Annál inkább fel kell figyelni minden olyan törekvésre, amely a múltban is az iskola ösztársadalmi szerepét helyezte előtérbe. 1798-ban a vásárhelyi kollégium előjárósága azzal a kéréssel fordult a konzisztóriumhoz, hogy engedélyezze a római és a görög katolikus gyermekek felvételét. A főhatóság támogatta a más felekezetekhez tartozók megnyerését, s egy igen fontos, a felvilágosodás szellemében fogant elvet mondott ki: „a tudományoknak műhelyei között azon marosvásárhelyi Főiskolánk is közönséges haszonra volt felállítva.“

A kollégiumnak a társadalom életében vállalt szerepét egyelőre csak a diákok nagy számán mérhetjük le. A kutatások feladata elemezni az iskola társadalomformáló erejét, művelődésterjesztő munkásságát, hatását a környező vidékek életére. Valahogy olyanformán, amint azt Benkó Samu „Murokország“ műveltségének, népi kultúrájának vizsgálata során tette.

Gazdag örökség birtokosa a 425. évfordulóját ünneplő marosvásárhelyi Bolyai Farkas Liceum. Olyan örökség ez, amivel jól sáfárkodni nemcsak a mai tanárok, diákok feladata, hanem az oktató-nevelő munka minden haszonélvezőjének, a város és vidéke lakóinak is kötelességük.

Végezetül hadd idézzem múltból jövő tanúságként Bolyai Farkas egyik tanévnyitó beszédének üzenetét: „Vajha az mi intézetünk is, melyet eleitől fogva s a balsors csapásai közt is jó indulat ápolt, a kölcsönös szeretet egyetértése tartott fenn, közjó iránti buzgalom gyarapított, most midőn új szellemi világ ébredne előttünk, méltó joggal elmondható, hogy a művelődés nagy épületéhez kövével járult. Gazdagság nem sajátunk, mi kényelmessé és gondtalanná tenné működésünket, lángecsék magasán csatogó röptével nem dicsekedhetünk, de csak jámbor öntudattal, csak kitartó szorgalom s közjó iránti buzgalommal nyúlunk munkához, kívánt siker koronázzandja igyekezetünket s nem lesz okunk megszegyelnülve pirulni el.“

Tonk Sándor

IRODALOM

A marosvásárhelyi kollégium történetével foglalkozó fontosabb művek: Koncz József: *A marosvásárhelyi evang. reform. kollégium története*. Különlenyomat a Kollégium 1883—1888 és 1894/95. iskolai évi Értesítőiből. Marosvásárhelyt, 1896. — Békefi, Remig: *A marosvásárhelyi ev. ref. iskola XVII. századi törvényei*. Bp., 1900. — Lénárt József: *Emlékek a régi kollégium életéből*. Különlenyomat a Marosvásárhelyi ref. kollégium 1913/14. tanévi Értesítőjéből. Marosvásárhelyt, 1914. — Benkó Samu: *A marosvásárhelyi diákok művelődési törekvései a múlt század harmincas éveiben*. In: *Kelemen Lajos-émlékkönyv*. Buk., 1957. 46—57. — Farczady Elek: *A marosvásárhelyi Bolyai-könyvtár*. Uo. 265—278. — Hajós József: *Köteles Sámuel*. Buk., 1969. — Kovásznai Sándor: *Az ész igaz útján*. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Kocziány László. Buk., 1970. — Benkó Samu: *Bolyai Farkas, a tanár*. In: *Sorsformáló értelem*. Buk., 1971. 155—182. — Koós Ferenc: *Életem és emlékeim*. Gondozta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Beke György. Buk., 1971. — *Profiluri Mureşene*. I—II. Tirgu Mureş, 1971—1973. (Közli több neves tanár életrajzát.) — Fogarasi Sámuel: *Marosvásárhely és Göttinga. Önéletírás (1770—1799)*. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Juhász István. Buk., 1974. — Kozma Béla: „... az erény ön-maga díja lehet“. *Igaz Szó*, 1982. 5. 399—406. (Kovácsnai Sándor életrajza.)

Knöpfler Vilmos hagyatéka

Erdély-szerte — Marosvásárhelyt kivéve — már alig ismerik. A vásárhelyi járókelő, aki a nevét viselő utcán naponta áthalad, ha tud valamit Knöpfler Vilmosról, rendszerint annyit, hogy ő korszerűsítette és bővítette ki a mai Lenin utcai „régí kórházat“. Pedig Knöpfler a múlt század második felében egyik élharcosa volt az akkor még erősen mezőváros jellegű Marosvásárhely polgárosodásának. Főorvosi tiszte mellett az önképző és betegsegélyző iparos egyesület elnöke, a Kemény Zsigmond Irodalmi Társaság erkölcsi-pénzügyi támogatója, a helyi takarékpénztár megalapításának kezdeményezője, három ízben országgyűlési képviselő. Munkásságának jelentősége azonban a helyi érdeken messze túlmutat: kora egyik legképzettebb orvosa és természettudósa volt, kutató, ismeretterjesztő, a darwinizmus korai híve, több rangos hazai és külföldi tudományos testület tagja.

A marosvásárhelyi orvos a Hunyad megyei Boicán született 1815. október 10-én. Orvosi tanulmányait Bécsben és Budapesten végezte, majd Közép- és Nyugat-Európa nevesebb orvosi központjaiban tökéletesítette tudását. Az 1848—1849-es forradalmi és szabadságmozgalomban nemzetőr századosként vett részt, meg is sebesült. Rövid zalatnai bányarvosi tevékenység után 1850-ben kinevezik Maros-zék főorvosának. Ezt a tisztséget, majd kórházigazgatói megbízatását 1882. szeptember 28-án bekövetkezett haláláig szakszerűen, lelkiismeretesen látta el.

A pusztai orvosi gyakorlat és szervezői munka nem elégitette ki: földtani és csillagászati kutatásokat végez, eredményeiről a bécsi tudós társaságban és erdélyi szász folyóiratokban számol be. Peter Schnell brassói gyógyszerésszel együtt 1853-ban vegyelemzi a borszéki és előpataki ásványvizeket. Ennél is jelentősebb széles látókörű tudománynépszerűsítő tevékenysége. Dolgozatainak nagy részét a Ma-

gyar Orvosok és Természettudósok Vándorgyűlésein mutatta be, s azok korukban nagy visszhangot keltettek.

Knöpflernek, mint annyi más erdélyi kortársának, eszmei megnyilvánulásaira rányomta bélyegét az 1848-as polgári forradalom bukását követő helyzet: az osztrák hivatalosságok bizalmatlansága a társadalomtudományokkal és a materialista bölcséletet alátámasztó természettudományokkal szemben. A hivatalos körök állásfoglalását Greguss Ágost 1859-ben tételesen is megfogalmazza. Elmarasztalja a természettudományokat, mivel — úgy mond — tagadják a lélek, a szabad akarat létezését, az erkölcs és a hit ellenségei, s „a társadalmi rend alapjainak megsemmisítésével fenyegetnek”. Knöpfler a természettudományoknak ekkor kialakuló hazai új irányzatához zárkózik fel, amely az iparra és a tudományra alapozó angol fejlődést tekinti példaképnek, s a politikai forradalommal szembeállítja a természettudományok eredményeit hasznosító evolúciós utat. A védekező tudomány szívesen takarózik az idő tájt az Auguste Comte-féle pozitivisták felfogással, amely a tudományt tekinti az egyedül elfogadható filozófiának, s ezzel azt materializmus és idealizmus felett állónak nyilvánítja.

A fiatal Knöpfler is pozitivisták nézeteket vall, de alkalmat talál határozott determinista szemlélete kifejezésére. Ahogy telnek az évek, egyre bátrabban tesz hitet — minden bizonnal barátja, a filozófus Mentovich Ferenc hatására — a természettudományos materializmus mellett. Mentovich és Jánosi Ferenc marosvásárhelyi tanárokkal együtt az elsők között karolja fel Erdélyben a darwini tanokat. A három vásárhelyi tudós közül ő a legkövetkezetesebb: Ernst Haeckel materialista színezetű, radikális fejlődéstanát vallja.

A tudomány gyakorlati alkalmazásának szükségességét minden írásában kiemeli. „A természettudományok célja: a tudomány és a gyakorlati élet közti kivívó ellentéteket lehetőleg kiegyenlíteni” — hangoztatja 1864-ben. „A tudomány holt betűnek és meddőnek marad, ha az általános jólétet nem szolgálja” — fogalmaz még nyomatékosabban 1882-ben. Knöpfler szerint a tudomány végső célja az ipar fellendítése révén „az anyagi jólét, a nemzetek emelkedése első kívánalmának előmozdítása”. A tudomány alkalmazása biztosítja „Széchenyi vég hagyományképpen reánk szállott tanácsadásának” valóra váltását.

A polgári társadalomtól várja annak a hűbéri rendnek a felszámolását, melyben „egy része az embereknek azért látszott születve lenni, hogy parancsoljon, míg a másik nagyobb része csak azért, hogy vakon és tudatlanul engedelmeskedjék”. Felfogásának demokratizmusát tanúsítja ismételt követelése, hogy a tudomány eredményeit ne csak néhány kiváltságos, hanem a társadalom minden tagja élvezhesse: „A tudomány az emberiségre nézve csak akkor lehet gyümölcsöző és boldogító, mikor az egész néppel egyenlően, mint az egyenlően növényző erdő emelkedik.”

A hazafi természetkutatónak ezért egyidejűleg „bűvár tudós”-nak és „tevékeny polgár”-nak kell lennie, akinek végső célja a társadalom fejlesztése: „Tehetünk mi is egy természettudományt a ház, mező és közélet számára” — posztulálja. Felvilágosult hitével — és illúzióival — reméli, hogy a természettudományos műveltség elterjedésével a munkásság felemelkedik, a munka termelékenysége az elvárt követelmények szintjére jut el.

A nevelés társadalomformáló erejébe vetett hitével függ össze több más vásárhelyi tanárral, köztük Mentovich Ferencel kezdeményezett úttörő vállalkozása a nők kulturális színvonalának emelésére. 1866—1867 telén a Teleki-könyvtár nagytermében tíz előadásból álló természettudomány-népszerűsítő lecke sorozatot szervezett „honleányok számára”. A kezdeményezés reális elvárásnak tett eleget, hisz a múlt század közepe táján Erdélyben a nők között az írástudatlanság az átlagos 70 százaléknál is magasabb volt, és a polgári családokban fehér hollónak számított a négy gimnáziumot végzett leánygyermek. Maga Knöpfler is azzal indokolja az előadások szükségességét, hogy az erdélyi asszonyoknak természettudományos ismereteik nincsenek; ha tanulnak valamit, az zene, nyelvek, kézimunka és „egyéb, piacosabb külső mázt kölcsönző” ismeretek. A nők szellemi elmaradottsága — hangsúlyozza — nemcsak rájuk, hanem az egész társadalomra nézve káros. A gyermekek nevelése nyolcéves korig az asszonyok kezében van, tehát már csak ezért is „neveljünk értelmes, okszerű asszonyokat, és azok nevelni fognak egy testben, lélekben erős és értelmes nemzedéket!”.

Realista módon közelíti meg Knöpfler az erdélyi népegészségügy kérdéseit is. Három évvel a kolozsvári orvosi kar létesítése után, 1875-ben örömmel üdvözlö az új oktatási intézmény első sikereit, de figyelemztet arra, hogy a visszamaradottság és a nagy orvoshiány miatt más megoldásra is gondolni kell. Szükséges, „ha mindjárt kevesebb teóriával is, de minden oldalú praxisban kiművelt oly orvosok képzésére, kik nemcsak a városokban, hanem künn a szegényebb népü

községekben elegendő számmal kitelepíthetessenek“. Ez annál sürgetőbb, mert az elavult szemléletű orvoslás a profilaxis semmibebevételének következményeképpen „az úgy is gyér és erőben hanyatló népünk szaporodásának célszerű viszonyait“ nem biztosítja.

Knöpfler világnézete a darwini evolucionista tanok hatására ért be. 1872-ben tartott, *Az élet és az ember* című előadásának alap gondolata: „Fejlődés — azon varázsszó, mely minden körülöttünk lebegő talányokat megfejteni képes.“

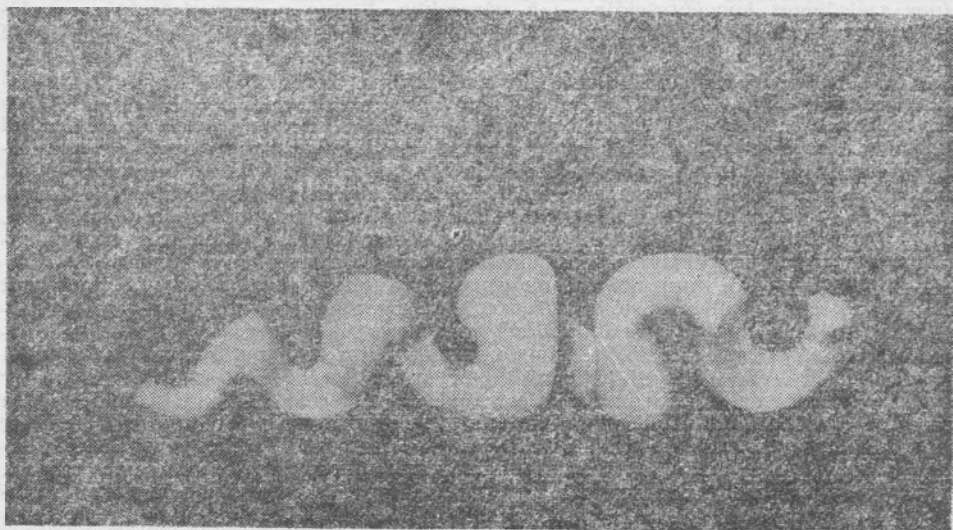
Hangsúlyozza, hogy „mind az anyag, mind az abban működő erők végtelenek“, hogy a világegyetemben minden jelenség „a természet változatlan törvényei szerint, a halhatatlan anyagból“ jön létre. Az objektív anyagi világ létezésében való hitet „sem álbölcselet, sem kételkedés, sem eszményiség nem tudja tőlünk elrabolni“. A naprendszer-től a ködfoltokig éppúgy, mint a növény- és állatvilág egészében, a fejlődés „változhatatlan törvényei“ érvényesülnek. Az ember — hirdeti a fejlődéstanzantropomorfizáló szemlélete szerint — csupán egyik láncszeme az általános fejlődésnek, mivel „eredetének módja és fejlődése folyamatai“ egyenlőek „azon állatokéval, melyek közelebb állanak alatta“. Az egész pszichés tevékenység a központi idegrendszer működéséhez kapcsolódik: „Hogy mely anyag eszközlí az idegekben a tüneményeket, ez a tudomány előtt még titok“, de — fűzi hozzá — „csak oly titok, mint a villany tulajdonságai“, vagyis természeti törvény meghatározta, megismerhető jelenség.

Haeckelhez hasonlóan Knöpfler is visszautasítja a világegyetem „megfejthetetlen titkairól“ szóló agnosztikus nézeteket, s ugyanakkor határozottan elmarasztalja az antievolucionista tanok hazai híveit. A tudományos megismerés tagadói ellen érvelve hangoztatja: „A tudatlanság gyakrabban szül biztontságot a tudásnál, s mindig azok, kik keveset tudnak, s nem azok, kik többet tudnak, szokták határozottan állítani, miszerint ez vagy amaz a probléma a tudomány által sohasem fog megfejtenni.“

Megszívlelendő állásfoglalás! Száz év telt el Knöpfler Vilmos halála óta, s azóta hányszor volt még szükséges „a tudományok vakondok szemének“, a haladást és fejlődést tagadó álérvelésének visszaverése! A vásárhelyi tudós a maga korában példát mutatott erre.

Spielmann József

Fenti írása közlésével köszöntjük a jeles orvos- és kultúrtörténészt, folyóiratunk régi munkatársát és barátját, 65. életévének betöltése alkalmából.



Jakobovits Márta: Kígyó